

УДК 301.085:392.3

Шумейко О. В. – аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ДИХОТОМІЯ КОНЦЕПТІВ ІНСТИТУТУ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї ЯК РЕАКЦІЯ НА КРИЗУ ІДЕЙ ЕПОХИ МОДЕРНУ

Розглянуто альтернативні лінії формування концептів інституту сім'ї в соціально-гуманітарному дискурсі, що ґрунтується на різних рольових засадах партнерів у шлюбі: природних (вроджених, біологічних) і соціально набутих. Першу висвітлено крізь призму вчення про архетипи К. Юнга, другу – шляхом виокремлення в понятті «гендер» штучно сконструйованої рольової функції чоловіка та жінки в певному історичному суспільстві.

Ключові слова: сім'я, шлюб, архетип, приватне, публічне, гендер.

У контексті аналізу кризи ідей епохи модерну пошук ключових засад людського буття означений наявністю дихотомії публічного (громадського) та приватного, роботи й сім'ї. Це розмежування стало виразним уже на початку ХХ ст., донині відіграючи важливу роль у розвитку суспільних відносин і соціальних інститутів.

Так, приватна сфера сім'ї переходить до ширшої категорії – особистого життя, тобто тих форм життя, які вважали ізольованими, а отже, не зумовленими сферою виробництва. Проблеми, важливі для молоді, зокрема сексуальність та ідентичність, стали новими, а в 1920-ті роки – головними для соціуму. Різні форми сімейного пригнічення, гноблення, які виконували важливу функцію в добу панування традиційних устоїв, здавалися застарілими та неадекватними. Відмінності жіночих і чоловічих ролей, очікувань, фізіології, сексуальності й соціальних просторів (публічного та приватного) поступаються ідентичності, уніфікованості.

Тому актуальним вважаємо дослідження альтернативних стратегій формування концептів інституту сім'ї в соціально-

гуманітарному знанні, що ґрунтуються на різних рольових засадах партнерів у шлюбі: природних (вроджених, біологічних) і соціально набутих. Перша модель ґрунтується ще на вченнях Платона про ідеї, Р. Декарта про вроджені ідеї, З. Фрейда про позасвідоме та концепції архетипів К. Юнга. Друга модель базується на вченні Дж. Локка про *tabula rasa*, К. Гельвеція про вплив соціального середовища на становлення особистості та дослідження культурних антропологів першої половини ХХ ст., зокрема вченні М. Мід про штучно встановлені в суспільстві ролі чоловіка і жінки (гендер).

Метою статті є аналіз ідейних засад цих двох діаметрально протилежних концептів сім'ї, що домінують у сучасному соціально-гуманітарному дискурсі.

Досліджуючи інститут сім'ї та гендерний розподіл ролей у ній, слід виокремити одну з найголовніших складових – біологічну засаду взаємодії статей. У цьому контексті категорія «гендер» постає як штучний соціокультурний конструкт норм та очікувань у соціальних відносинах, наділяючи типовістю поведінкову реакцію індивідів, які мають різні біологічні характеристики й соціальні ролі.

У класичних концепціях дослідження феномену сім'ї науковці стверджують, що зв'язок матері й дитини регулюється генетично, а не за допомогою культурних традицій. Традиційні суспільства дбають про міцність шлюбу. Однак сучасний філософ Ф. Фукуяма стверджує: «Значна частина суспільства встановлює детальні правила для того, щоб утримати пари, які поєднуються. Ці правила зовсім не відображають природність подружніх зв'язків, а засвідчують ненадійність. Влада звичаїв, що регулюють споріднення та шлюб, не є вираженням вродженої схильності створювати родини, це механізми захисту матері й дитини від потенційної крихкості сімейного зв'язку» [1, с. 143]. Так, гендерний підхід, що утверджує свої позиції в некласичних концепціях феномену сім'ї, трактує сімейні зв'язки як культурну норму, а не як природний, біологічний факт.

Водночас у сучасних дослідженнях феномену сім'ї зберігаються і традиціоналістські підходи, що ґрунтуються на модернізованій концепції пошуку універсалій людського буття. Зокрема, ідеться про теорію архетипів К. Юнга. Згідно з його вченням, кожен етап історії біологічної та культурної еволюції людства закарбовувався в структурі людської психіки,

залишивши в ній відбиток у вигляді певних психічних комплексів, які філософ назвав архетипами.

В академічному виданні філософського енциклопедичного словника архетипи визначено в широкому значенні як символічні структури історії культури, що асоціюють певний тематичний матеріал свідомого та підсвідомого функціонування людських цінностей [2, с. 39]. Накопичуючись у процесі еволюції, архетипи (проформи) перебудовуються, перегруповуються й організовують структуру психіки.

Отже, архетипи – це регулятори психіки, апіорні форми, що успадковуються біологічно, а не через культурну традицію. Хоча індивід їх не завжди усвідомлює, вони є характерною рисою соціальної групи – сім'ї, нації або людства загалом, адже забезпечують збереження культурного генотипу народу. Для того щоб усвідомити логіку і сенс поведінки людей, на думку К. Юнга, важливо вивчати їхні культурні архетипи, оскільки архетип хоча і діє поза свідомим бажанням людини, однак визначає простір її діяльності та відносин з іншими людьми. Саме тому культурні архетипи інколи тлумачать як інформацію, що має соціально визначальну цінність [3, с. 77–79].

Архетип є формою існування колективного несвідомого, яке відображається у свідомості у вигляді персоніфікованих чи речових образів. Таким чином, передається не зміст, а чисті форми, що отримують матерію (змістове наповнення) безпосередньо з досвіду людини чи людської спільноти. З позиції змісту архетипи розглядають як архаїчні образи та переживання, а з огляду на функціональне наповнення – як первісні форми адаптації людини у світі.

Унікальність цієї концепції полягає в тому, що в такий спосіб відбувається збіг у житті індивіда бажаного, чуттєвого, емоційного, інтуїтивного, реально-стабільного й емоційного, що фактично є підґрунтям для існування гармонії як внутрішньої, так і зовнішньої (людини зі світом).

На відміну від особистого несвідомого з його суто особистісним змістом, образи глибинного несвідомого за формою та змістом збігаються з тими визначальними уявленнями, на яких вибудовується міф. Вони вже мають не особисту, а надособистісну сутність і притаманні всім людям, виявляючись у міфах усіх часів і народів: «...колективне несвідоме, – зазначав К. Юнг, – є ідентичним у всіх людей, адже

слугує всезагальним підґрунтям духовного життя кожного, тобто постає як надособистісне» [4, с. 98].

Універсальними архетипами є вогонь, хаос, шлюбне з'єднання чоловічого і жіночого начал. Водночас К. Юнг окреслює й інші архетипи – Тіні, Великої Матері, Дитини, Персони, Маски, Самості, Містичної сестри або брата, Іншого, Бога тощо. Переважно це імена типових персонажів світового мистецтва, міфів і релігій, а також типові образи сновидінь, соціальних ролей, патологічних маніакальних станів – різні вияви багатогранної людської душі [2, с. 79–80].

В архетипах сконцентровано колективний досвід народу. Вони є результатом перетворення історії на базові моделі культурного досвіду. Актуалізація архетипу долучає цей досвід до нового історичного контексту. На думку К. Юнга, актуалізація архетипу є «кроком у минуле», поверненням до архаїчних моделей духовності. Однак посилення архетипного може бути і проєкцією в майбутнє, оскільки архетипи виражають не лише досвід минулого, а й очікування реалізації бажаного в майбутньому, мрію народу. Активна наявність архетипів, на думку послідовників теорії К. Юнга, є важливою передумовою зберігання самотності й цілісності національної та світової культур [5, с. 175].

Учення З. Фрейда та К. Юнга мали неабиякий резонанс у науковому світі, що позначилося на методології соціально-гуманітарних досліджень. Так, визнання й урахування наукою існування матеріального субстрату (мозку) та психіки (свідомості й різних рівнів несвідомого), їхньої повноцінності, значущості в житті зумовлює відмову від лінійної хронологічно-історичної структури. Для збереження поступальної лінійної схеми розвитку необхідно віднайти абсолютну, не залежну від одиничної людської свідомості силу, яка скеровувала б всесвітньо-історичний процес. Буттєві структури таких складних систем, як соціум, суспільство, спільнота, рід, родина, сім'я, утворюють, за вдалим висловом сучасних вітчизняних учених, багатогранник, що має відповідати принципу сувороті відповідності нелінійного характеру. «Це означає, що "причиною" і "наслідком" можуть бути феномени з різних сфер (наприклад, політичної та глибинно-психологічної) і навіть із різних історичних епох» [6, с. 23–24]. Така мозаїчність передбачає можливість однозначного традиційного, лінійного підходу до аналізу

сучасного інституту сім'ї, який заперечують та активно критикують в історико-культурних дослідженнях ХХ століття.

Біологічні ролі необхідно відрізнити від гендерних, що формуються в процесі соціалізації. Аналіз гендерних ролей як соціокультурних конструкцій сексуальності дає змогу виявити механізми гендерної дискримінації, пов'язаної з традиційними статево-рольовими уявленнями й очікуваннями стосовно того, якою має бути поведінка чоловіка та жінки [7, с. 78–79].

Дослідниця М. Мід у своїй праці «Стать і темперамент» представила критику стереотипних суджень, згідно з якими чоловіки та жінки природою створені для визначених ролей. Вона дійшла висновку, що статеві відмінності використовує суспільство для диференціації соціальних ролей, але сутність цих ролей не є біологічно обумовленою ні фізичною силою чоловіків, ні здатністю жінок до дітонародження. Гендерні ролі в сучасних суспільствах сформувалися на підставі соціальних і культурних особливостей, а не внаслідок «природного порядку речей» [8].

Наукові пошуки М. Мід знайшли набули популярності лише наприкінці ХХ століття. До цього часу в наукових дослідженнях можна було спостерігати лише «стереотипні», рольові підходи до дослідження феномену сім'ї та місця в ній чоловіків і жінок. Так, у працях американських соціологів 1950–60-х років і вітчизняних демографів 1960–80-х років роль жінки в сім'ї трактували в контексті функціоналістської концепції. Функціоналізм пояснює диференціацію статевої ролей у родині в такий спосіб: чоловік виконує інструментальну роль, зв'язуючи сім'ю із зовнішнім світом і забезпечуючи її матеріально; дружина виконує експресивну роль, що регулює взаємини всередині сім'ї шляхом емоційної, психологічної підтримки чоловіка і дітей. Прихильники цієї теорії обґрунтовують експресивну роль дружини її здатністю до народження й виховання дітей. У праці «Структура соціальної дії» Т. Парсонс визначає вплив подружжя на диференціацію ролей за статтю, причому місце жінці відводиться переважно всередині сім'ї. Учений зазначав: «Досить важливо, щоб статус чоловіка і дружини був рівним. Професійна ж конкуренція має тенденцію диференціювати їх за статусом, а не зрівнювати. Заміжня жінка в нашому суспільстві, зазвичай, не конкурує безпосередньо за професійний статус і його первинні символи з чоловіком свого класу. Тобто таке

розмежування статевих ролей сприяє інтеграції членів родини. Таким чином, функції соціалізації, притаманної ролі батька, зберігаються» [9, с. 44].

У межах функціоналістського підходу вчені обґрунтовували, що стабільність сімейних стосунків забезпечується і шляхом обмеження прав жінки на самореалізацію в будь-яких сферах, окрім сімейної. Нині такі уявлення вже застаріли. Реалії сьогодення зумовили гнучкий розподіл ролей у сім'ї з огляду на інтереси та схильності чоловіка й жінки. Так, сучасне змістове наповнення поняття батька передбачає також надання психологічної, емоційної підтримки дітям; чоловіки часто перебирають на себе функцію обслуговування дітей, іноді зовсім маленьких. Таку поведінку прийнято називати сенситивною. Хоча явище це ще не досить поширене, проте вже 40 % чоловіків України, про що йдеться у праці «Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства», вважають «нормальною» таку ситуацію, коли чоловік бере відпустку по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку [10, с. 44].

У 1970-ті роки стає популярною теорія конфлікту в соціології сім'ї, зокрема концепція Х. Хартманна, основне положення якої полягає в тому, що сім'я – це місце боротьби, де економічні інтереси кожного суперечать інтересам інших членів родини. У сім'ї відбувається перерозподіл матеріальних благ, домашніх обов'язків, часу на відпочинок і сон. На думку науковця, важчі обов'язки жінок є формою експлуатації, що склалася всередині капіталістичної патріархальної системи [11, с. 362–363].

Згідно з позицією американських соціологів Р. Блуда і Д. Вольфа, той, хто володіє більшими ресурсами (високий професійний, освітній статус, дохід), має більше влади в родині. Однак пізніші дослідження в цій галузі засвідчили, що, як і в будь-якій малій групі, феномен розподілу влади в сім'ї – це явище комплексне, що залежить не лише від об'єктивних обставин, а й від особистісних рис чоловіка та жінки, а також від рівня зацікавленості в партнері (адже той, хто менше зацікавлений в іншому, буде домінувати в шлюбі) [10, с. 276–280].

Обов'язковими передумовами укладення шлюбу в сучасному соціумі є такі: вільний вибір партнера; спонтанне виникнення почуттів, без втручань, нарікань і побажань сторонніх; ситуація, за

якої почуття не мають чіткого виміру в часі, тобто позбавлені «строків давності». Ідеальною вважають сім'ю, яка досягає в шлюбі передусім складних потреб: щастя, комфорту, можливості відновлення особистих ресурсів. Проте навіть у такій сім'ї немає гарантій стабільного подружнього життя, тому осмислення шлюбу відбувається за допомогою далеких від науки особистісних екзистенційних вимірів.

Залишається відкритим питання щодо онтологічних засад феномену сім'ї: що сприяє її утворенню – природний біологічний потяг чоловіка й жінки чи соціально заданий стандарт розподілу ролей у приватному житті. Визначення пріоритету вільного вибору партнера в сучасних соціогуманітарних дослідженнях передбачає повноцінне співіснування в них цієї дихотомії сутнісної характеристики шлюбу: як стану природного, на чому наголошує теорія архетипів, і як штучного соціального конструкту, що постає за гендерного підходу. Надання переваги одному із цих підходів усупереч іншому в методології наукового дослідження є світоглядним вибором науковця, його особистою позицією, що відображає ціннісні орієнтації автора дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : АСТ, 2008. – 349 с.
2. Філософський енциклопедичний словник / [В. І. Шинкарук (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
3. Культурологія: конститутивні проблеми : навч. посіб. / за заг. ред. Г. М. Петрової. – Київ : Атіка, 2009. – 356 с.
4. Юнг К. Душа и миф: шесть архетипов / К. Юнг. – М. : Совершенство, 1997. – 384 с.
5. Соколов Э. В. Введение в психоанализ: социокультурный аспект / Э. В. Соколов. – М. : Лань, 1998. – 320 с.
6. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика: глибинні регулятиви психополітичного повсякдення : монографія / О. Донченко, Ю. Романченко. – Київ : Либідь, 2001. – 334 с.
7. Чухим Н. Д. Проблематика статі: виникнення та генеза / Н. Д. Чухим // Основи теорії гендеру. – Київ : К.І.С., 2004. – 535 с.

8. Мид М. Чамбули: пол и темперамент / М. Мид // Психология индивидуальных различий: учеб. пособие / ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романов. – Изд. 2-е. – М.: ЧеРо, 2002. – 356 с.

9. Parsons T. The Social Structure of the Family / T. Parsons // Anshen R. N. The Family: Its Function and Destiny / R. N. Anshen (ed.). – N.Y., 1949. – 99 p.

10. Структурні виміри сучасного суспільства / за ред. С. Макеєва. – Київ: Аконіт, 2006. – 372 с.

11. Лавріненко Н. В. Гендерні відносини в родині / Н. В. Лавріненко // Основи теорії гендеру. – Київ: К.І.С., 2004. – 535 с.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2017
